

пов'язана зі звичаями (напр. весільним обрядом): *Старостами* були нижнемлинские козаки, *бояриномъ* Семен Хоменко, *свѣтилкою* дочь удовствующего, *свашкою* тїтка Катря (I, 51360, 1750), також з різдвяними і великодніми святами: *колядникъ*, *щедровалникъ*, *засѣвалникъ* (I, 33812, 1777-1778, 184зв.) та ін.

Самостійного опису потребує термінолексика, що пов'язана з різними ремеслами та промисловим виробництвом. Варіантність у розмаїтому вияві технічних знарядь, інструментів і спеціальних дій розкривається у контекстах різних редакцій – списках, реєстрах, ведених наступними економами, канцеляристами у полках, сотнях, Генеральній військовій канцелярії. При цьому через шкаралушу історичного правопису пробивається природна звукова форма слів та виразів, які складають підоснову сучасного термінологічного словника у його номенклатурній частині. Наведені вище фактичні свідчення рукописних джерел доводять вартісність залучення пам'яток горішнього хронологічного зрізу, якими є передусім записні книги XVIII ст., для історико-лексикологічних студій, етнографії, пізнання загальної культури українського народу на крутому зламі перехідної епохи.

¹Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) – номер справи. У документах, що виявлені у Центральному історичному архіві України, перша арабська цифра означає фонд, друга опис справ, третя – номер справи. ²Дэжэ Ласло. Деловая письменность русинов в XVII – XVIII веках.- Nyregyhaza, 1996.- С.97. ³Словник української мови. – К., 1978. – Т.ІХ. – С.207. ⁴Даль В. Словарь живого великорусского языка. – М., 1956. – Т. 2. – С.111. ⁵Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992. – С.194. ⁶Татищев И. Полный французско-российский словарь. – М., 1816. – Ч. I. – С.345.

В.А. Передрієнко, канд. філол. наук

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ П.Д. ТИМОШЕНКА

Ім'я Петра Дмитровича Тимошенка у свідомості друзів і колег, які його добре знали, у майже двох поколінь студентів-філологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які слухали його лекції, закономірно асоціюється з курсом історичної

граматики української мови. Цю дисципліну він багато років викладав, ґрунтовно досліджував і знав. Філологи-україністи сприймали його ставлення до курсу як зразок безкорисливого і самовідданого служіння науці.

Справді, П.Д.Тимошенко розпочинав свою наукову роботу з дослідження історичної фонології та історичної морфології української мови. Цим напрямкам він присвятив такі свої перші роботи, як “Асимілятивні явища в прийменниках в українській мові” (К., 1951), “Засоби милозвучності /евфонії/ української мови” (1952), “Засоби словотвору в українських грамотах XIV – першої половини XV ст.” (1952), ”Про звук *g в українській мові і його передачу на письмі” (1954) та ін. Кандидатська дисертація “Фонетичні явища на межі слів в українській мові”, захищена 1953 року, стала певним новим словом у зазначених напрямках.

Проблеми історичної фонології та історичної морфології і надалі залишалися об’єктом наукових зацікавлень дослідника. Це відбито в ряді статей, опублікованих пізніше: “До питання про взаємозв’язок між фонетичними і морфологічними явищами в історії української мови” (К., 1959), ”Взаємозв’язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові” (Харків, 1962), “Афереза в українській мові” (К., 1965), “Залежність між фонетичними та лексичними явищами в українській мові” (1965) та ін. Зокрема, друга з названих праць фактично започатковує нову лінгвістичну дисципліну – історичну морфологію української мови.

Сучасному читачеві, який знайомиться з науковою спадщиною П.Д.Тимошенка, на перший погляд може здатися, що діапазон наукових зацікавлень дослідника надто широкий: до зазначених вище напрямків у нього долучаються ще історична морфологія української мови, історичний синтаксис, історична лексикологія. Проте ближче вивчення цієї спадщини переконає в системному характері і глибокій продуманості проблематики, пов’язаної з історією внутрішньої системи української мови.

Так, одним із провідних напрямків творчих пошуків П.Д.Тимошенка є аналіз явищ, які виникають на межі різних мовних рівнів: історичної фонології та історичної морфології (про що була мова вище); історичної морфології та ономастики (“Значення ономастики для досліджень з історичної граматики української мови”, К., 1962 і 1965); історичної морфології і синтаксису

(“Складнопідрядні /сполучникові/ речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XIV – першої половини XV ст.”, Львів, 1963; “Взаємозалежність між синтаксисом і морфологією”, К., 1967); фонології та лексикології (“Залежність між фонетичними та лексичними явищами в українській мові”, К., 1965). Отже, в усіх зазначених випадках дослідник розв’язує загалом ту саму теоретичну проблему, хоч і використовує матеріал різних мовних рівнів.

Паралельно П.Д.Тимошенко звертає значну увагу і на власне історичну граматику української мови, зокрема морфологію; пор. такі його статті, як “Морфологічна омонімія в українській та інших слов’янських мовах” (Чернівці, 1964), “Морфологічні риси описів українських записів 1552 року /У спискові 1597 року/ : Займенники й прикметники” (К., 1970), “Флексії місцевого відмінка однини іменників другої відміни” (1975) та ін. Цієї ж проблематики вчений торкається в розгорнутих рецензіях на підручники з історичної морфології та історичного синтаксису української мови (Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960.– К., 1962; Медведєв Ф.П. Нариси з української історичної граматики. Харків, 1964.– К., 1965; Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови. К., 1960.– К., 1962), у цілому ряді публікацій про мову староукраїнських пам’яток XIV-XVI ст., мову видатних українських письменників XIX-XX ст.

Автор виявляє оригінальне і ґрунтовне бачення проблем історичної лексикології української мови ХУІІ ст. (пор. його статтю “Українська лексикографія ХVІІ ст. і “Лексиконъ трезычный” Ф.Полікарпова 1704 року”, К., 1979; рец. на працю: Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською. К., Наук. думка, 1980.– К., 1982, та ін.). З історико-лінгвістичних позицій розглядає він і проблеми української лексикології ХІХ ст. (“До питання про авторство словника при “Енеїді” І.Котляревського 1798 року”, К., 1971; “Збагачення лексики української літературної мови в першій половині ХІХ століття /до кінця 50-х рр./”, Одеса, 1962, тощо).

Привертає, проте, увагу характерна особливість частини названих вище праць: хоча вони загалом присвячуються історії внутрішньої системи української мови, їх автор почасти застосовує принцип, властивий іншій дисципліні – історії української літературної мови. Це яскраво виявляється у його ставленні до

текстів як об'єктів лінгвістичного аналізу. Так, він розглядає проблеми історичної фонології, граматики, лексикології на основі текстів або якогось одного жанру (наприклад, українських грамот XIV-XV ст.), або певної кількості однотипних пам'яток (описів українських замків середини і другої половини XVI ст.), або творів одного автора (Тараса Шевченка) тощо.

Маємо на увазі ту обставину, що історик літературної мови принципово по-новому бачить текст як об'єкт лінгвістичного аналізу: якщо з погляду історичної граматики достатньо обмежитися добром у ньому лише деяких свідчень, ізольованих фактів, потрібних для реконструкції абстрактної щодо конкретного тексту мовної системи чи окремих її ланок, то з погляду літературної мови текст має вагу насамперед як самодостатня цілісність, як певна єдність взаємопов'язаних стилістичних і почасти структурних характеристик.

Інакше кажучи, певний відрізок мовлення підпорядковується в межах тексту таким його найважливішим вимогам, як зв'язність і цілісність¹. Адже текст, у тому числі староукраїнський, являє собою "лінійну послідовність *висловлень*, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематикою і сюжетною заданістю"².

П.Д.Тимошенко, хоч і розглядає тексти, у яких якнайповніше представлено живе народне мовлення (українські грамоти XIV-XV ст., описи замків середини і другої половини XVI ст. та ін.), проте виходить із виразного розуміння того, що це мовлення виступає у значній частині пам'яток XIV-XVI ст. лише як живомовний компонент – один із двох, другим із яких є книжнотрадиційний, за структурним типом церковнослов'янський. Для нього текст являє собою єдність певної мовної основи (української або церковнослов'янської) та більших або менших іншомовних нашарувань (відповідно церковнослов'янських або живомовних українських); зазначений підхід є одним із основоположних в історії літературної мови. Відповідно факти морфології і синтаксису подаються дослідником у плані зіставлення живомовного і книжнотрадиційного компонентів.

Історія української літературної мови стала одним із центральних напрямків у науковій роботі П.Д.Тимошенка. Про це свідчить значна кількість написаних ним статей і рецензій, аналіз мови староукраїнських пам'яток, зокрема XIV-XVI ст., мови

українських письменників XIX-XX ст. У спадщині П.Д.Тимошенка знаходимо висвітлення ряду таких принципових питань історії літературної мови, як періодизація цієї історії; деякі концептуальні питання розвитку; закономірності нормування фонетики, граматики і лексики на різних історичних етапах; мова творів Тараса Шевченка; мова творів інших українських письменників XIX-XX ст.; систематизація поглядів українських і деяких зарубіжних дослідників на історію української літературної мови; українська мова в цілому і літературна зокрема в дослідженнях і поглядах найвидатніших філологів-славістів; контакти української мови з іншими слов'янськими тощо.

П.Д.Тимошенко взяв активну участь у дискусії з питань періодизації історія української літературної мови, яка відбувалася в українській лінгвістиці в кінці 50-х – на початку 60-х років XX ст. Треба зазначити, що існуюча на той час періодизація була надто заідеологізована, суперечлива, різні її етапи ґрунтувалися на різних критеріях тощо. Усе ж П.Д.Тимошенкові вдалося запропонувати у статтях “Про періодизацію історії української літературної мови”³ і в рецензіях на “Нариси з історії української літературної мови” П.П.Плюща⁴ та академічний “Курс історії української літературної мови”⁵ одну з найдосконаліших періодизацій, яку, зрештою, сприйняли й інші учасники дискусії. Зокрема, дослідник довів, що давньоруська літературно-писемна мова XI-XIII ст. має розглядатися як початковий етап історії української мови.

Дослідник розглядав ряд концептуально важливих питань історії української літературної мови. Серед них – критична оцінка відомої концепції Погодіна-Соболевського про неавтохтонність українського населення на Наддніпрянщині, зокрема на Київщині (“Питання розвитку української літературної мови у працях А.Ю. Кримського” // А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст.– К.: 1974.– С. 60-71), питання діалектної бази нової української літературної мови (Рец. на кн.: Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. Київ, 1954.– К.,1956) та ін.

У світлі сказаного привертає до себе увагу добір для дослідження тих чи тих періодів історії української літературної мови. Так, староукраїнська доба представлена в основному XIV-XVI ст., що дозволяло П.Д.Тимошенкові, з одного боку, простежити її зв'язок із давньоруською добою, по-друге, певною мірою урівноважити в науковому обігу мовний матеріал XIV-XVI ст. і

наступної доби ХУІІ-ХУІІІ ст. Проте в центрі уваги дослідника перебувала нова літературна мова ХІХ-ХХ ст., що в основному розглядалася ним у двох планах: за особливостями літературного нормування структури та за роллю в її розвитку мови найвидатніших українських письменників ХІХ-ХХ ст.

Перший аспект представляють розвідки, у яких використано для аналізу переважно лексичний матеріал і почасти матеріал інших рівнів; пор.: “Розвиток лексичного складу української літературної мови другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” (К., 1956), “Збагачення лексики української літературної мови в першій половині ХІХ століття (до кінця 50-х рр.)” (Одеса, 1962), “Стилістичне використання діалектизмів у художніх творах східноукраїнських письменників дожовтневого періоду” (К., 1972), “Статистико-стилістична характеристика вживання повних стягнених і нестягнених прикметників, дієприкметників, займенників та порядкових числівників в українській поезії літературного походження” (Чернівці, 1963) та ін.

Другий аспект засвідчується насамперед аналізом мовної творчості Тараса Шевченка. Виглядає на те, що дослідник мав на меті висвітлити цю тему монографічно, оскільки їй присвячено цілий ряд публікацій, тоді як мові інших авторів – по одній-дві; пор.: “Роль Т.Г.Шевченка у розвитку української літературної мови” (К., 1961), “Мова листів Т.Г.Шевченка” (1962), “Російські діячі культури дожовтневого періоду про мову Т.Г.Шевченка і про його значення для розвитку літератури українською мовою” (1964), “Із спостережень над лексикою листування Т.Г.Шевченка українською мовою” (1964), “Морфологічні риси мови Тараса Шевченка : (Іменник)” (1968), “Морфологічні риси мови творів Шевченка : (Займенник)” (1969), “Морфологічні риси мови творів Шевченка : (Особові форми дієслів)” (1979), “Рідкісні та діалектні слова у творчості Шевченка” (1982). Отже, аналіз мови Т.Шевченка, найповніший за обсягом і тематикою, вказує і на принципи, якими дослідник керувався: визначити місце письменника в літературно-мовному процесі, жанрово-стилістичні особливості творів, структурні параметри (лексичні, фонологічні, граматичні).

За цими принципами, але використаними частково, П.Д.Тимошенко проаналізував мову інших письменників; три розвідки присвячено Лесі Українці: “Мовностилістичні (лексичні) засоби Лесі Українки” (К., 1953), “Мовна майстерність Лесі

Українки” (1971), “Афористичність мови Лесі Українки і використання її висловів в українському письменстві” (1972); решті авторів – по одній розвідці: “Мова творів М.Коцюбинського” (К., 1966), “Фонетичні і морфологічні риси мови Івана Франка” (Львів, 1968), “Фонетичні, морфологічні та синтаксичні особливості мови п’єс О.Корнійчука” (Одеса, 1975), “Поетичні словотворчі синоніми в поезії А.Малишка” (К., 1970), “Поезії Михайла Стельмаха з мовного погляду” (Одеса, 1963). Як можна спостерегти, дослідник запропонував читачеві цілу галерею мовних портретів, які доволі повно репрезентують історію нової української літературної мови.

Безперечною заслугою П.Д.Тимошенка є впорядкована ним “Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови” (К., 1959.– Ч.1.– 360 с.; 1961.– Ч.2.– 346 с.). Вона містить уривки або й цілі твори видатних мовознавців, літературознавців, істориків XIX–XX ст., які в різні часи присвячували їх історії української літературної мови. Розташовані матеріали за основними періодами згаданої історії, так що повністю охоплюють писемну добу. Ближче знайомство з ними переконує в тому, що вони репрезентують повний спектр оцінок, поглядів, концепцій, які в цілому утворюють своєрідний теоретичний курс дисципліни. Від упорядника в потрібних випадках додано вступні частини та примітки з вичерпним і повним коментуванням публікацій, часто – з викладом поглядів самого упорядника. Без сумніву, це певною мірою унікальне видання і сьогодні надійно служить студентам і викладачам вузів.

Певним доповненням і розвитком концепцій видання є серія нарисів про видатних учених-славістів, які досліджували українську мову, сприяли підвищенню її суспільного престижу і статусу, підкреслювали вагу для розвитку духовності і культури народу. В умовах суспільної обстановки в Україні третьої чверті XX ст., яка вимагала якнайпильніше дбати про підвищення престижу української мови, про її функціонування в різних сферах життя, ці нариси звучали дуже актуально. Саме тому П.Д.Тимошенко з позицій українського інтелігента опрацьовує проблему бачення української мови та її вивчення видатними вченими-славістами: “О.О.Шахматов і українська мова” (К., 1956), “В.О.Богородицький як дослідник української мови (До 100-річчя з дня народження)” (К., 1957), “Ян Бодуен де Куртене і українська мова” (1960), “Ю.Карський і українська мова” (1961), “П.Шафарик і українська мова” (1962),

“Ф.Є.Корш і українська мова” (1963), “Б.О.Ларін і українська мова” (1964), “Вук Караджич і українська мова” (1965) та ін.

З цього короткого огляду наукової роботи П.Д.Тимошенка як історика української літературної мови можна скласти певне уявлення про широке коло теоретичних проблем, що цікавили дослідника, величезний фактичний матеріал, яким він володів, про ґрунтовне опрацювання викладених ним концепцій і переконливу аргументацію.

Як свідчить перелік наукових праць, виконаний рукою самого П.Д.Тимошенка, ним було підготовлено рукописний курс історії української літературної мови обсягом 12 авторських аркушів, який, за умови його опублікування, зміг би, напевне, скорегувати і доповнити інформацію, що її можна здобути зі статей і розвідок. Проте праця не була опублікована, а сам рукопис в архіві автора, на жаль, відсутній. Отже, тим актуальнішим стає сьогодні завдання детально проаналізувати все те, що зробив П.Д.Тимошенко в галузі історії української літературної мови і що ми лише попередньо розглянули в цій статті.

¹Див.: Николаева Т.М. Теория текста // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева.– М., 1990; ²Баранник Д.Х. Текст // Українська мова : Енциклопедія. – К., 2000.– С. 627; ³Тимошенко П.Д. Про періодизацію історії української літературної мови // Українська мова в школі.– К., 1958.– № 6.– С. 59-66; ⁴Тимошенко П.Д. [Рец.:] Плющ П.П. Нариси з історії української літературної мови. К., 1958. // Українська мова в школі.– К., 1959.– № 2.– С. 77-81; ⁵Тимошенко П.Д. До історії української літературної мови [Рец.:] Курс історії української літературної мови / За ред. І.К.Білодіда. К., Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1 (Дожовтневий період); 1961. Т. 2 (Радянський період). // Вітчизна.– К., 1960.– № 2.– С. 197-205.

Т.В. Солодкіна, асп.

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕОРІЇ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

XIX ст., коли закладались основи українського термінознавства, характеризується посиленням розвитком наукового знання. Найзначніші зрушення відбулися в галузі природознавства, яке у своїх дослідженнях базувалось на емпіриці. І саме розвиток